

İSLAM HUKUK METODOLOJİSİNDE İÇTİHADIN EPİSTEMOLOJİK DEĞERİ VE ETİK BOYUTU

Technical And Ethical Dimensions of Ijthah in the Methodology of Islamic Law

Doç. Dr. Şahban YILDIRIMER¹

Geliş Tarihi: 12.01.2018

Kabul Tarihi: 17.07.2018

Özet

İçtihat, teleolojik açıdan nötr, formel (biçimsel) ve lafzi olarak kıyasa dayalı basit bir çıkarım faaliyeti olmadığı gibi tikelin tikele uygulandığı mekanik bir zihin etkinliği de değildir. Aynı şekilde içtihadın öznesi olan müçtehitler de birer hukuk teknisyeni değildirler. İctihadın teknik ve sistematik cephesi olduğu gibi bir de etik cephesi vardır. Öncelikle müçtehidin metodolojik olarak hukuk tekniği ve sistematığına sahip olması esastır. Bunun yanında hukukun dinamik yönü açısından hukuk tarihi ve hukuk sosyolojisine de vukûfiyeti gerekir. Bir de yaşam mantığı ile hukuk mantığını birlikte mütalaa edebilmek için hukuk felsefesine hâkim olması gerekir. Bu manada hukuk tekniği, hukuk tarihi, hukuk sosyolojisi ve felsefesi müştereken geniş manada içtihat için gerekli disiplinlerdir. Tüm bunlardan başka içtihadın öznesi olan müçtehidin İslam dinini benimsemiş ve etik açıdan bu dinin ahlaki ilkelerine uygun bir yaşam sürdürmesi esastır. Çünkü içtihat faaliyetinin çıktısı olan sonuç diğer insanların dini ve hukuki yaşamlarını düzenleyen birer hüküm niteliğindedir. Ayrıca müçtehit yaptığı bu faaliyette hakka isabet edebilmesinde hukuk ötesi bir tutum içinde olması gerekir; o da içtihadı konu olan alanda Şar'î'nin maksadını bulabilmek için O'nun engin yardımına muhtaç olduğu bilincinde olmasıdır.

Anahtar Kelimeler: İslam hukuku, hukuk felsefesi, içtihat, müçtehit, etik,

Abstract

Ijthah (Islamic Jurisprudence) is neither a deduction based on syllogism which is teleologically neutral, formal and literal nor a mechanical mental activity applying individual norms on individual cases. Likewise, mujtehits (jurist) as the subjects of ijthah are not technicians of law. In addition to technic and systematic aspect, ijthah has an ethic aspect too. Firstly, it is essential for a mujtehit to have the technical and systematic expertise of law in methodological sense. Additionally, it needs wide comprehension to history and sociology of law in terms of the dynamic aspect of law. Moreover, in order to consider the logic of life and logic of law together, it needs to have a command on the philosophy of law. In this manner, expertise in technical, historical, sociological and philosophical approach to law is required for ijthah. Apart from these elements, it is essential for a mujtehit to adopt Islam as a religion and live according to ethical principles of Islam. The reason for that is the outcome of the process of ijthah serves as a verdict organizing other people's lives. Lastly, mujtehit must have an attitude transcending law in order to find the "right" which is being aware of the constant need of Allah's divine grace and help in order to find the The Lawgiver's intention on subject matter.

Keywords: Islamic law, philosophy of law, Ijthah (Islamic Jurisprudence), mujtehits (jurist), ethic.

¹ Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Öğretim Üyesi, sahan42@hotmail.com

GİRİŞ

İctihat, kelime olarak; herhangi bir iş hususunda çaba sarf etmek anlamına gelmektedir. Ancak bu kelime sıradan basit bir çabayı ifade etmek için değil, külfet ve sıkıntılı işler hakkında kullanılmaktadır.² Bu manada müctehidin talep hususunda, artık daha fazlasını yapamayacağını hissedecek ölçüde güç sarf etmesi gerekir.³ Âlimlerin ıstılahında ise; nassın lafız ve mânasından hareketle, nassın bulunmadığında da çeşitli istinbat metotları kullanılarak şer'î hüküm⁴ hakkında zannî bilgi⁵ye ulaşma çabası olarak tanımlanmıştır.⁶ İctihat faaliyeti mesleki, fikrî ve entelektüel haz elde edilen zihnî bir çaba değildir. Aksine dini açıdan önemli bir sorumluluk alanıdır. Hz Muhammed bu faaliyet için sorumluluk çizgisini çizmiş aynı oranda bu işin sonucundaki ödülü de ifade etmiştir. Çünkü müctehit hakkı arama ve onu elde etme peşinde sonuna kadar harcadığı güç oranında sevap kazanır.⁷

İslam hukukunun dinamizmini sağlayan en önemli faaliyet hiç şüphesiz ictihat faaliyetidir. Çünkü nasslar sınırlı, olaylar ise sınırsızdır. Sınırsız olayların hükmünü sınırlı nassların lafzından ve ruhundan hareketle çözüme kavuşturmak ehil insanların ictihadi ile gerçekleşmektedir. Ancak özel ihtisas gerektiren bir alanda kişinin; ehil olsa da söz söylemenin çekingenliğini yaşaması doğaldır. Nitekim bu çekingenliği aşmaları için Hz Peygamber yaşamında bizzat arkadaşlarını cesaretlendirmiş ve onları bu konuda eğitmiştir. Huzurunda meydana gelen anlaşmazlıkların çözümünü arkadaşlarından ehil olanlara

² İctihat kelimesi kök olarak cehd veya cühd fiilinden elde edilmiştir. Bu fiilin "iftiâl" kalıbı ile ifade edilmesi bu fiildeki mübalağayı ifade etmek içindir. Abdü'l-Mecid Muhammed es-Sûsûh, *el-İctihad ve Fehmu'n-Nass*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2003, s. 11. Araplar da "ictehed" fiilini basit bir iş için kullanmazlar. Örneğin; "değirmen taşını taşımaya çalıştı" derler, "bir hardal tanesini taşımaya çalıştı" demezler. Yani Araplar, ictehed fiilini, ağır bir şeyi taşıma hususunda kullanırlarsa da bir hardal tanesini taşımada kullanmazlar. Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhûl, Matbaa'tu's-Saâ'de*, Mısır 1327, s. 232.

³ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl (Kitâbu Fevâtihi'r-Rahamût* ile birlikte) Dâru'l-Erkâm, Beyrut (t.y.), c. II, s. 510.

⁴ İslam hukukçuları ictihadın şer'î bir konuda olmasını şart koşmuşlar, farklı disiplinlerde yapılacak bilimsel çabanın ictihad olarak nitelendirilemeyeceğini ifade etmişlerdir. Şevkânî, s. 233. Kimi çağdaş İslam hukukçuları ictihad faaliyetinin diğer İslami disiplinlere teşmil edilememiş olmasını İslam hukukçularının bu faaliyeti tekellerine almış olmalarına bağlamışlardır. Hatta bir adım daha ileri giderek, İslam hukukçularının sözüm ona bu bencil tutumlarının, Müslümanların zihin yapısında bir buhranın yaşanmasına neden olduğunu iddia etmişlerdir. Taha Câbir el-Alvâni, *İslâm Düşüncesinin Bugünkü Meseleleri*, (Çev. Süleyman Gündüz) Erkam Matbaası, İstanbul 2008, s. 101.

⁵ Tanımda "zannî bilgi" kaydının olması, dinin kati hükümlerini bilmeyi ictihat faaliyetinin dışında tutmak içindir. H. Yunus Apaydın, *DİA*, İctihad md. c. XXI, s. 431.

⁶ Apaydın, İctihad, s. 431.

⁷ İzzuddin. b. Abdisselâm, *Kavâi'dü'l-Ahkâm fî Mesâlihi'l-Enâm (el-Kavâi'dü'l-Kübrâ)* Dâru'l-Kalem, Dimeşk (t.y.), c. II, s. 195.

birakarak onları bu tür uygulamalara alışmalarını sağlamıştır. Amr b. el-Âs, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin Hz Peygamberin huzurunda gelen davalara baktıkları bilinmektedir.⁸ Muhtemel bir hatanın Hz. Peygamber tarafından derhal düzeltileceğine olan güven onları biraz da olsa rahat davranmaya sevk etmiştir.

Hz. Peygamber (sav) Mua'z b. Cebel'i Yemen'e vali olarak (Bu dönemde vali, hem idari hem yargı görevini üstlenmektedir.) gönderirken teorik olarak içtihadın kurallarını ondan duymak istercesine aralarında şöyle bir konuşma geçer: Hz Peygamber O'na: "Mahkemelerde ne ile hükmedeceksin?" diye sorunca o: "Allah'ın kitabına göre" diye cevap verir. Hz. Peygamber devamla;" Onda da bir hüküm bulamazsan?" buyurur. Bunun üzerine Mua'z: "Nebiyi zî şân'ın sünneti ile" diyerek karşılık verir. Hz. Peygamber devamla: "Peki ya onda da bulamazsan?" Mua'z; "kendi içtihadımla hükmeder ona göre karar veririm." karşılığını verir. Bu cevaba çok sevinen Hz Peygamber (Mua'z'a böyle bir yetenek bahşetmesinden dolayı) Allah'a hamd eder.⁹

İfade ettiğimiz gibi Hz. Peygamber içtihadî konularda arkadaşlarını cesaretlendirmek için bu görevi üstlenmenin ödülünü ifade ettikten sonra hatalı bir kararın bile kişinin mükâfatlandırılmasına sebep olacağını müjdelemiştir. Çünkü O, bu ağır görevin ehil olmayanların elinde kalması durumunda İslam ümmetinin karşılaşacağı problemlerin farkında olduğu için cahil bir kimsenin ehil olmadığı halde yargı makamında vereceği kararda isabet etse bile günahkâr olacağını belirtmiştir.

İlahi irade hikmeti gereği kıyamete kadar devam edecek olan İslam şeriatının zamansal ve mekânsal değişimler karşısında sürdürülebilirliğini, kesin ve yoruma kapalı alanla ihtimalli yoruma açık alan arasında bir denge kurarak teminat altına almayı murad etmiştir. Aslında değişimi nasıl yöneteceğini çözemeyen hiçbir sistem uzun vadede esnekliğini koruyamayacağı için tarihin derinliklerinde kaybolmaya mahkûmdur.¹⁰ Bu manada İslam hukukunda sabitler ve değişkenler konusunda net bir çerçevenin belirlenmiş olduğunu ifade etmek pek mümkün görünmemektedir. Hatta içtihat kapısının açık oluşu ya da kapalı oluşu konusu bile çok net bir tanıma maalesef kavuşmamıştır.

İslâm hukuku, temel referanslardan hareketle her olaya uygun bir çözüm üretebilme esnekliğine sahip olduğu iddiasındadır. Bu iddianın temelinde donanımlı hukukçuların "İçtihat" adı verilen yöntemi kullanmaları yer

⁸ Zâfir el- Kâsımî, *Nizâmu'l-Hukm fi Ş-Şerî'a ve't-Tarîhi'l-İslâmî*, Dârun- Nefâis, Beyrut 1987, c. II, s. 97-98. İbrahim Necib Muhammed İ'vad, *el-Kadâ fi'l-İslâm; Tarihu ve Nizamuh*, Mecma'u Buhûsi'l-İslâmiyye, Kahire 1975, s. 40.

⁹ Ebu Dâvûd, "Akdiye", 11.

¹⁰ Murteza Bedir, "Fetva ve Değişim: Geleneksel Fıkıh Yönteminde Büyük Kırılma", *Hanefilerde Mezhep Usûlü*, (İnceleme-Tercüme, Şenol Saylan) Şenyıldız Matbaacılık, İstanbul 2016, s. 24, 31.

alır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki; içtihat; olayları sadece mantıken değil aynı zamanda ahlâken çözümlenmeyi de ifade eder. Böylece ortaya konan hüküm, mantıkî bir dedüksiyonla değil, daha çok yaratıcı bir çaba ile meydana getirilmektedir. İctihat sadece teknik bir uygulama yani normun lafzını gramatik olarak irdelemek ve kıyas yöntemini tatbik etmekle sınırlı değildir. Hatta usûlcülerin çoğuna göre gramatik tahlil yani istidlal teknik anlamda içtihat değildir. İctihadın alanının daraltılması ile yaşam mantığı ile hukuk mantığı arasındaki makas açılacak, bu da insanların hukuka güven ve saygısını azaltacaktır. Müçtehit, normların sadece literal anlamlarıyla kendisini sınırlandırmayan aynı zamanda evrensel ahlâkî değerler, adalet görüşü ve dini duygularının etkisi altında bizzat tutum alabilen kişidir.

İctihat basit bir teknik bilim değildir ve müçtehitler de birer teknisyen değildir. İctihadı teknik yönünün ötesinde etik yönü için çağdaş kimi düşünürlerce “fıkıh felsefesi” kavramıyla ifade etmişlerdir.¹¹ Sanıldığı aksine içtihat edebilmek için elde bir içtihat kılavuzu yoktur. Usulü fıkıh dediğimiz disiplin mezheplerin teşekkülünden çok sonra oluşmuştur. Böylece bir gerçek ortaya çıkmaktadır. Müçtehit usul bilgisinin ya da metodolojinin kurallarının sistematığe aktarılmadığı dönemde tutarlı bir paradigma içinde mezhep denilen yapıyı ortaya koymuşlardır.

İctihadı basit bir akıl yürütme faaliyeti olarak görmek mümkün değildir. Bu manada lafızların delalet ettiği anlamların belirlenmesi faaliyeti demek olan istidlâlden farklıdır. İstidlâl doğrudan dil ve dilin kuralları ile ilgili olup, cümlenin medlulünü yani gösterdiği anlamı tespite yönelik bir faaliyet iken içtihat daha çok mana ve maksatla daha doğrusu hükmün mana ve maksat ekseninde belirlenmesi ile ilgilidir.¹² Bundan dolayı içtihadın sadece hukuk tekniği alanına ait bir disiplin olarak görülmesi doğru değildir. Eğer içtihat hukuk tekniğinin yeterli olduğu bir faaliyet olsaydı, Müslüman olmayan kişilerin de İslâm hukukunda içtihat yapmaya ehil olmaları gerekirdi.

İctihat faaliyetinde bu eylemde bulunan kişi olarak müçtehit, bu içtihadı hayatına uygulayacak mukallit ya da bu içtihadı bağlayıcı bir hukuk normuna

¹¹ Abdülkerim Surûş, “İslam Düşüncesinde Fıkıhın Konumu”, *Modern Durum ve Dinî Bilginin Evrimi* (Ed. Yalçın Akdoğan- Kenan Çamurcu) Cihan Ofset İstanbul 1997, s. 84-85. Surûş’a göre: “fıkıh felsefesi” fıkıhtan farklı bir şeydir. Fıkıhın diğer ilimler arasındaki yerini belirler. Fıkıh felsefesi neyin helal ve neyin haram olduğuna bakmaz. Modern dünyayı, modern bilinci bilmek gerekir. Suruş bu anlayışa sahip kimseleri din âlimi olarak değil de din aydını olarak tanımlamaktadır. “Dindar bir toplumda âlim bu topluma dinin hükümlerini beyan eder, ama toplumun nereye gittiğini bilmez. Dini aydın ise toplumun bu dindarlıkla ne yöne gittiğini anlar. Din âlimi dinin hükümlerinden başka bir şey bilmemektedir. Fakat din aydını, dinin öteki boyutlarından da haberdardır.” (Abdülkerim Surûş, “Epistemolojik Plüralizm ve İslam”, *Modern Durum ve Dinî Bilginin Evrimi*, (Ed. Yalçın Akdoğan- Kenan Çamurcu) Cihan Ofset, İstanbul 1997, 51.)

¹² H. Yunus Apaydın, *Fıkıhın Kaynakları*, Ay Yayınları Ankara 2018, s. 94.

dönüştürecek olan devlet bulunmaktadır. Bir de içtihat faaliyetiyle ortaya çıkan “hüküm” bulunmaktadır.

A. “İÇTİHAD”IN ÖZNESİ OLARAK MÜÇTEHİDİN YETKİNLİĞİ

İslam hukuk metodolojisi ile ilgili ilk dönem klasik eserlerde içtihat edebilmenin ya da müçtehit olmanın şartları sayılırken müçtehidin İslam dinini benimsemiş olması şartı zikredilmemiştir. Çünkü Müslüman olmayan bir kimsenin İslami ilimlerle bu düzeyde bir ilgisi ve teknik olarak bu düzeyde bir yetkinliğe sahip olabileceği tasavvur edilememiştir. Fakat sonraki döneme ilişkin eserlerde içtihat için “iman” veya “İslam” şartı zikredilmeye başladı.¹³ Özellikle çağdaş usul eseri yazan İslam hukukçuları içtihadın bir ibadet olduğu tezinden hareketle Müslüman olmayan bir kimsenin teknik olarak yetkinliği olsa bile bu sahada söz söylemeye yetkin olmadığını ifade etmişlerdir.¹⁴ Konuyu metodolojik açıdan ele alan Şâtıbî’ye göre “ müçtehidin, içtihat faaliyetinde temel öncüllerin sahih olduğuna olan inancı kesin olmalıdır ki bunun sonucunda ona dayalı hükmün sahihliğine dair kesin ya da kesine yakın bir bilgi sahibi olabilsin. Kâfir bir kimse de içtihadını üzerine bina edeceği şeriattaki öncüllere inanmamaktadır. Bu öncüller; Kitap, sünnet ve sonuçta onlara dayanan şeylerden ibarettir. Bu temel öncüllere inanmayan bir kimsenin bu temeller üzerine inşa ettiği ikincil nitelikteki sonuçların doğruluğu ve kesinliği Müslüman bir birey için epistemolojik açıdan bir değer ifade etmeyecektir.”¹⁵ Hattı zatında müçtehidin ulaştığı içtihadî sonucun “Allah’ın hükmü” olarak nitelendirilmesi¹⁶ İslam’ı din ve inanç olarak benimsememiş bir kimseyi bu alanın dışında tutmaktadır.

Oryantalizmin “doğu dünyası”nın kültür ve medeniyetine olan sistematik ilgisi sonucu oryantalistlerin Arap diline ve İslamî ilimlere olan derin vukufiyeti çağdaş hukuk usulüne ilişkin eserlerde içtihat edebilme yetkinliği için müçtehit için “İslam” şartı özellikle zikredilmiştir. Bu konudaki ısrarın bir sebebi de İslam dünyasında kimi modernist düşünürlerin bazı oryantalistleri “müçtehit” olarak nitelemeleri olmuştur. Gerçi İslam hukukçuları müçtehidin dini olarak “kâfir” oluşu ya da ahlaki olarak “fâsık” oluşunun teknik olarak içtihadı engel olmadığını ifade etmişlerdir. Ancak bu niteliklerin etik olarak içtihadı engel olduğunu ifade etmişlerdir. Çünkü müçtehidin kararı ister fetva yönüyle dini bir boyut taşıyın ister yargısal olarak hukuki bir karar niteliğinde olsun ikinci ve üçüncü taraflar için dini, hukuki ve ahlaki bir niteliğe sahiptir.¹⁷

¹³ Muhammed es-Sûsûh, s. 185.

¹⁴ Muhammed es-Sûsûh, s. 24.

¹⁵ Ebû İshak İbrahim b. Mûsa el-Lahamî eş- Şâtıbî, *el-Muvâfakât fi Usûli’ş-Şerî’a*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut 1994, c. IV, s. 482.

¹⁶ Muhammed es-Sûsûh, s. 24.

¹⁷ Muhammed Hasan Heytu, *el-İçtihad ve Tabakâtü Müçtehidî’ş-Şâfi’iyye*, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1988, s. 18, 32.

Gazzâlî de bu ayrıma dikkat çeker ve müçtehidin dini yaşayışının bizatihi içtihat ehliyeti için şart olmadığı ancak ortaya çıkacak olan içtihadî karar veya fetvanın güvenilirliği açısından etik bir şart olduğunu ifade eder. Bundan dolayı Gazzâlî müçtehit olmak için iki şart saymıştır. İlki; müçtehidin teknik olarak yetkinliği, ikincisi ise; “adalet” denilen ahlakî güvenilirliğidir. Ahlaki açıdan güven vermeyen bir kimsenin bir başkasının dini hayatını düzenleyecek olan kanaatlerine itibar edilmeyecektir.¹⁸ Başka bir ifadeyle kişi teknik olarak içtihat şartlarına sahip olsa bile fetva vermeye ehil değildir. Çünkü sadece düşünce ve amelinde istikamet üzere olan birinin fetvasına uyulur.¹⁹

İslam hukukçuları ikinci şartı açıklarken kimi zaman adalet niteliğine sahip olmasını ifade etmek için “adalet” kavramı üzerinden bu niteliği tanımlamışlar kimi zaman da adalet niteliğine sahip olmama özelliği ile yani “fâsık” kavramı üzerinden açıklamışlardır. Adaleti; “kişiyi büyük günahlardan sakındıran, küçük günahlarda ısrar etmeyi engelleyen ve kişinin toplum içinde saygınlığını zedeleyecek davranışlarına engel olan bir meleke”²⁰ şeklinde açıklamışlar, “fısk” kavramını ise; adalet vasfını zedeleyecek hataları yapmak olarak tanımlamışlardır. İslam hukukçuları adalet vasfına sahip olmanın ölçüsü olarak dini yaşama işaret etmişler, kişinin büyük günahlardan sakınması ve küçük günahlarda ısrar etmemesi olarak tanımlamışlardır.²¹ Bu manada müçtehidin bidatlerden uzak olması gerekir. Çünkü bidat, adalet vasfını olumsuz olarak etkileyen bir yaşam biçimidir.²²

İslam hukukunda içtihat yetkinliği için müçtehit bir kimsede bulunması zorunlu olan “adalet” niteliğinin, tabii hukuk taraftarlarınca da “hukuk normu” için zorunlu bir nitelik olarak tanımlamaları ilginçtir. Onlara göre; bir hukuk normunun inandırıcı olabilmesi, onun hem kanundan mantıken çıkarılmış hem de adaletli olarak algılanmış bulunmasıyla mümkündür. Çünkü akıl ve vicdan sahibi olan insan; hukuku, anladığı ve içten onadığı ölçüde sürekli olarak ona uygun davranır. Hukuk, var olduğu ve bilindiği için değil, aksine bir toplumun tüm hakkaniyetli ve adaletli düşününlerinin vicdanlarına uygun bulunduğu için hukuktur. O salt güce dayalı zorlayıcı bir düzen olmayıp, aynı zamanda ahlak açısından da bağlayıcı bir düzen olduğunu gözden uzak tutmamak gerekir. Bu manada hukuk toplumsal yaşamın mantıkî yönden değil, daha çok ahlâkî açıdan düzenlenmesini deyimlemektedir. O, etik bir değer olan adalete yönelmiş bulunmakta ve onu gerçekleştirmek istemektedir. Çünkü kendisine uymalarını istediği insanlar için ancak bu şekilde bağlayıcı bir buyruk

¹⁸ Gazzâlî, *Müstasfâ*, c. II, s. 511.

¹⁹ Bedir, s. 51.

²⁰ Heytu, s. 18.

²¹ Nicolas P. Aghnides, *İslâm Hukuku'na Giriş*, (Çev. Servet Armağan) Beta Basım, İstanbul 2001, s. 36.

²² Aghnides, s. 1

olabilmektedir.²³ İşte, adaleti ve onu tam yansıtan ideal bir hukuku araştıran hukuk felsefesinin önemi bundan kaynaklanmaktadır.

Müçtehidin tüm benliği ile yöneldiği içtihat faaliyeti, doğruluğu konusunda “zann-ı galib” (kesine yakın) derecesinde kanaati oluşturuncaya kadar devam eden bir süreçtir. Çünkü bu içtihat neticesindeki hüküm ve karar başkalarının dini hayatını düzenlerken (zann-ı galib) tereddüdü giderilmiş ve bünyesinde “yakîn” (kesin bilgi) düzeyini de içeren bir kabul ile uygulamaya çalışacaktır.

İfade ettiğimiz üzere Hz Peygamber (sav) içtihadî bir alanda görüş belirtmenin çekingenliğini aşmaları için arkadaşlarına bu görevi üstlenmenin ödülünü ifade ettikten sonra hatalı bir karara rağmen içtihat yapmanın ödülüne işaret etmiştir. Çünkü bu ağır görevin ehil olmayanların elinde kalması durumunda İslam ümmetinin karşılaşacağı problemlerin farkında idi. Cahil bir kimsenin ehil olmadığı halde yargı makamında vereceği kararda isabet etse bile günahkâr olacağını belirtmiştir. Hz Peygamber “hâkim, hükmedip içtihadı neticesinde isabet ederse, içtihadına mukabil bir sevap, isabet ettiği için de bir sevap olmak üzere iki sevap almış olacak. İchtihat edip hata ederse sadece içtihadına mukabil olan bir sevabı alacağını belirtmiştir.²⁴ Şüphesiz müçtehit hatasından dolayı sevap kazanmaz, onun sevap kazanması içtihat faaliyeti ve niyeti hasebiyledir. Müçtehit isabet ettiğinde niyetinden ötürü bir sevap,

²³ Günümüz seküler hukuk sistemleri kanun koyma işinde ahlaki bir sorunla karşı karşıyadır. Hukukun biçimsel yönü dışındaki etik amaçlarının eksikliğine işaret eden Ord. Prof. Orhan Münir Çağlı; hukuka manevî-ahlâkî bir amaç yükleyerek hukukun ‘iyi’yi ve ‘hayır’ı gerçekleştirmesi ile ilgili bir hedefinin de olması gerektiğini vurgular. Ona göre; *hukuk normunun formel mantıkî ve transandantal mantıkî bir bünyeden ve ampirik unsurlardan başka bir de “hayır” unsurunu haiz olması lazımdır. Bu hayır unsuru da hürriyet, hakikat ve adalettir. Bu unsurları haiz olmayan bir norm, bir hukukî kaziye belki formel, jüridik ve transandantal lojik bakımdan yine hukuktur, fakat materyal bakımdan yani objektif muhteva ve esas bakımından hukuk değildir. Binaenaleyh hukukta formel (sûrî) meşruiyetle, materyal (objektif muhtevaya taalluk eden) meşruiyeti birbirinden ayırmak gerekir. Pozitif hukuk, hukuk olabilmek için bir hayır unsurunu ihtiva etmelidir. Bu hayır unsuru ise kanun koyucunun iradesinde gerçekleşmiş, aktüalize olmuş hukuk idesidir, yani adalet idesidir. Kanun koyucu bu ideyi, izhar ettiği bütün iradelere gerçekleştirmekle mükelleftir. O halde bu mevzuda mukaddes olan şey, kanun koyucunun iradeleri yani kanunlar ya da pozitif hukuk değildir. Bilakis kanun koyucunun pozitif hukukta ve kanunlarda gerçekleştirmekle mükellef olduğu hukuk idesidir. Hukuk idesine ve adalete uygun pozitif hukuk sadece (formel) mantığın ve nazarî aklın bir mahsulü değil, bilakis mantığın, ahlâkın, nazarî ve amelî aklın ve vicdanın bir terkididir. Hukuku hukuk yapan şey, onun sadece muayyen bir usûl ve merasim dâhilinde, muayyen şekillere riayet edilerek izhar edilmiş bir irade, bir teşriî meclis iradesi karakterini taşıması keyfiyeti değil bilakis ihtiva ettiği ve gerçekleştirdiği hayır unsuru ve adalet idesidir. Bu unsurları haiz olmayan bir norm, belki formel-jüridik ve transandantal-lojik bakımdan yine hukuktur, fakat materyal bakımdan (objektif muhteva ve esas bakımından) hukuk değildir.” Orhan Münir Çağlı, *Hukuk Başlangıcı Dersleri*, Nazir Akbasan Matbaası, İstanbul 1961, s. 25-27.)*

²⁴ Buhari, “İ’tisam”, 21. Müslim, “Akdiye”, 15.

isabet etmesinden ötürü de bir sevap kazanır.²⁵

İslam hukukunda müçtehitler icra ettikleri görev nedeniyle Allah'ın lütfuna mazhar olmuş kimseler olarak telakki edilirler. Bu manada İzzuddin b. Abdisselâm şöyle der: “Müçtehitler, Allah'ın hatadan koruyup muvaffak kıldığı ve onlara tercihe şayan delilleri öğrettiği kimselerdir. Onlar içtihatlarında isabet ettiklerinde, hem niyetleri hem de isabet etmiş olmalarından dolayı sevaba nail olurlar. Şayet hata ederlerse sadece içtihat etmiş olmaları ve niyetlerinden ötürü sevaba nail olurlar ve onların hataları af olunur.²⁶ Çünkü müçtehit işin başında içtihadı açık alanda görüş ortaya koymaya çalışırken o konuda “murad-ı ilahî” ye ulaşmayı hedeflemektedir.²⁷

B. MÜÇTEHİDİN TOPLUMSAL ÖRNEKLİĞİ

Müçtehit hukuk metodolojisi açısından teknik şartlara sahip olmasıyla iş bitmemektedir. Müçtehit mükemmel bir karaktere de sahip olmalıdır. O, ‘adil’ olmalı, iyi bir iman sahibi, iyi niyet sahibi ve dosdoğru bir kimse olmalıdır. O, dini görevlerini tam olarak yerine getirdiği gibi, büyük günahlardan sakınmalı ve küçük günahlarda ise ısrar etmemelidir. Bunun yanı sıra bidat dediğimiz İslam’a sonradan katılmış düşüncelerle aklını lekelememelidir. Bu tür olumsuzlukları taşıyan bir kimse müçtehit olamaz. Gerek ahlaki, gerek dini yaşayışı ve gerekse dini algısı saf ve temiz olmalıdır.²⁸ Müçtehidin ulaştığı sonucun güvenilir olması için müçtehidin adaletini zedeleyecek günahlardan kaçınması şartı aranmıştır. Çünkü müçtehidin içtihadı bu yönüyle müftünün fetvasına benzemektedir.²⁹ Ayrıca müçtehidin görüşü kendisine uyanların ibadet hayatını düzenlediği için bu konuda olağanüstü bir şekilde titiz olmalıdır.³⁰ Maliki hukukçu Şâtîbî, müçtehidin ortaya koyduğu içtihadî kararının dini açıdan bağlayıcılığı hususunda son derece net bir çerçeve çizmiştir. Ona göre; “müçtehitler mukallitlere nispetle Şâri’ makamında bulunmaktadır. Onların sözleri yani fetvaları da, Şâri’in hitabı makamına kaim olmaktadır. Başka bir ifadeyle müçtehidin görüşü içtihadı ehil olmayan sıradan kimseler için bir delil niteliğindedir. Avama nispetle müçtehitlerin fetvası, müçtehitlere nispetle şer’î delil mesabesindedir.”³¹ Şâtîbî kimi zaman da hüküm istinbâtı yapılması gereken yerlerde bütün gücünü sarf ederek içtihadta bulunması yönüyle müftüyü ümmet içindeki peygamber makamında bulunan kimse olarak nitelemekte ve bu çerçevede olmak üzere müftünün bir bakıma Şâri’

²⁵ İzzuddin. b. Abdisselâm, c. I, s. 81.

²⁶ İzzuddin. b. Abdisselâm, c. I, s. 9.

²⁷ Muhammed es-Sûsûh, s.177.

²⁸ Aghnides, s. 118.

²⁹ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, c. II, s. 511.

³⁰ Gazzâlî, *el-Müstasfâ* c. II, s. 526.

³¹ Şâtîbî, c. IV, s. 638-639.

konumunda olduğunu ifade etmektedir. Şu halde müftü, peygamber gibi Allah Teâlâ'dan haber veren kimse konumundadır. Yine o, peygamber gibi kendi değerlendirmesine tâbi olarak şeriatı mükelleflerin fiillerine indirgemektedir. Onun emirleri ümmet hakkında peygamberin emirleri gibi geçerli olmaktadır.³²

C. "İÇTİHAD"IN SEMERESİ (SONUÇ) NİN EPİSTEMOLOJİK DEĞERİ

İslam hukukçuları bilginin epistemolojik değeri ile ilgili kategorik bir tasnif yaparken farklı kavramlar kullanmışlardır. Aşağıdan yukarı ya da zayıftan güçlüye doğru değer ifadesi için; cehl, vehm, şekk, zann ve yakîn kavramlarını kullanmışlardır. Ancak kimi zaman bu kavramlar arasında geçişkenlikler de yaşanmaktadır. İctihat neticesi ulaşılan sonucun icthadı gerçekleştiren özne açısından ifade ettiği epistemolojik değer ile bu icthadı tercih ederek kendisi için bağlayıcı gören bir mukallit açısından ifade ettiği epistemolojik değer her bir müçtehidin icthadının birinin diğerine göre epistemolojik değeri farklıdır. Bu durumda ilk iki grup için yani icthadın öznesi ile o icthadı tercih eden mukallit açısından bu sonuç "zann" kavramında ifadesini bulan "zann-ı galip" dediğimiz kesin ya da kesinliğe yakın bir epistemolojik değeri ifade ederken bir başka müçtehit için aynı düzeyde bir epistemolojik değeri ifade etmemektedir. Bir müçtehidin ulaştığı sonuç ile aynı düzeydeki bir başka müçtehidin ulaştığı sonucun birinin diğerine bir üstünlüğünden bahsedilemeyeceği için "icthad icthadı nakz etmez" ifadesi genel geçer bir ilke olarak yaygınlık kazanmıştır.

Gazzâlî'nin "semere" olarak nitelendirdiği icthad faaliyetinin sonucunda ortaya çıkan hüküm veya kararın epistemolojik değerine ilişkin üç yönlü bir değerlendirmeden bahsetmek mümkündür.

a. İctihadın Öznesi Olan Müçtehit Açısından

İctihat faaliyetinde bulunan kimse bu süreç sonunda zann- galip düzeyinde bir kanaate ulaşmadığı takdirde görüş belirtmek zorunda değildir. Klasik literatürdeki ifadesiyle müçtehit "bilmiyorum" diyebilme hakkına sahiptir. Bu nedenle müçtehit tüm gücünü sarf ettiği halde tereddüdü devam ediyorsa ve görüşünde istikrar oluşmamış ise herhangi bir kanaat belirtmek zorunda değildir. Ancak müçtehit tüm birikimlerini ortaya koyduktan sonra ulaştığı sonuç onu tatmin etmiş ise artık bu görüş müçtehit açısından "zann-ı galip" olarak nitelendirilir. Bunun neticesinde ortaya çıkan şer'î hükümler müçtehidin yorum süzgecinden geçtiği için doğruluğuna dair baskın kanaat oluşturduğu için "zann-ı galip" olarak tanımlanmıştır.³³ Burada epistemolojik açıdan icthad neticesinde ortaya çıkan sonuç için, kesin ya da kesine yakın bir düzeyin kabulü söz konusu olduğundan bu hüküm için "şer'îlik" nitelemesi yapılmıştır. Bu kavram epistemolojik açıdan bağlayıcılık düzeyini ifade ettiği

³² Şâtîbî, c. IV, s. 595-597.

³³ Bedir, s. 27.

için, dinî açıdan meşru bir zemini ifade etmektedir. Bundan dolayı müçtehit ya da müftînin sorulan bir soruya verdiği cevap bağlayıcılık ifade etmektedir.³⁴ Başka bir ifadeyle müçtehidin içtihadı sadece kendisi açısından bağlayıcılık ifade eder. Aynı içtihadın başkaları için bağlayıcı hale gelmesi onlar tarafından tercih edilip edilmemesine bağlıdır.

Haddizatında müçtehidin içtihadı neticesinde ulaştığı sonuç öncelikle kendisi için bağlayıcı bir sonuç doğurur. Müçtehit bir konuda ilahi iradeyi tespit etmek istediğinde değişik yaklaşımlarıyla fıkıh usulünün çizdiği çerçevede hareket edip bir kanaat oluşturduğunda bu kanaatiyle amel etmesi vaciptir. Müçtehidin ilahi iradeyi aracısız olarak tespit ettiği Kitab'ın ve mütevatir Sünnet'in muhkem nassına göre amel etmesi vacip olduğu gibi, ilahi iradeyi yakalamak amacıyla tasarlanmış belirli bir disiplin çerçevesinde hareket ederek kanaatini oluşturduğunda da bu ilahi iradenin tespitine dair baskın bir kanaat (zann-ı galip) olduğundan bununla amel etmek vaciptir.³⁵

b. İctihadın Uygulayıcısı Olan Mukallit Açısından

İctihat etme yetkinliğine sahip olmayan kişiye “mukallit” adı verilir. Böyle birisi dini ve hukuki bir konuda yetkinliğe sahip olmadığı için yetkinliğe sahip olan bir başkasının bu konulardaki görüşüne itibar etmesi gerekir. Zaten “taklid” de; bir başkasını yetkilendirmek ve yetkiyle donatmak anlamlarına gelmektedir.³⁶ Ancak herhangi bir konuda bir birinden farklı görüşler var ise bu kişinin tercih etme hakkı vardır. Böylece tercihten önce nötr halde bir birine eşit derecede bir epistemolojik değere sahip olan bu görüşlerden birisi tercih ettiğinde bu tercih “şekk” düzeyinde olan bir kararı “zann-ı galip” düzeyine çıkarır ve bu artık epistemolojik açıdan o kişi için kesinlik düzeyinde bir bilgiyi ifade eder. Zaten içtihat da “hükme ait kesin ya da kesine yakın bir bilgi elde edebilmek için bütün gücün ortaya konmasıdır.”³⁷ Şâtibî bu tanımda “ilim” kavramını ardından da epistemolojik açıdan bir alt kategoriyi ifade etmek için “zann” kavramını kullandığı görülmektedir. Bu hiyerarşiden hareketle “ilim” kavramının karşılığı olarak “kesin”, “zann” kavramının karşılığı olarak da “kesine yakın” ifadesi kullanılmıştır. Gazzâlî de “zann” kavramını; tereddüdün giderilmesi aşamasındaki düzeyi ifade etmek için kullanır. Konum olarak da “yakîn” bilginin bir alt düzeyini ifade etmek için kullanır. Ona göre “fikhî konularda muteber olan zann, iki şey arasında tereddüt edildiği sırada, ileri atılmayı ya da geri durmayı mümkün kılacak, tercih ettirici bir unsurdur.”³⁸

³⁴ Bedir, s.28.

³⁵ Bedir, s. 29.

³⁶ George Makdisi, İslam'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi, (Çev. Hasan Tuncay Başoğlu) Elma Basım, İstanbul 2007, s. 328.

³⁷ Şâtibî, c. IV, s. 483.

³⁸ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, Mi'yâru'l-İ'lm, (Çev. Ali Durusoy-Hasan Hacak) Elma Basım Yayın, İstanbul 2013, s. 234.

Konuyu maslahat ve mefsedet kavramları bağlamında ele alan Abdisselâm, maslahatların bünyesinde kimi mefsedetleri taşıyabileceği gibi mefsedetlerin de bünyesinde bazı maslahatları bulundurabilmesi doğaldır. Burada galip olan üzerine hüküm inşa etmek esastır. Nitekim ilaçların tedavi için kullanımında istisnai de olsa kimi bünyeler üzerinde etkisi tanımlanmış gibi olmayabilir. Bu durum onun ilaç olarak kullanılmasında bir engel teşkil etmez. Müçtehit de içtihadında galip olanı hedefler ya da galip olan sonuç genellik ifade etmesi açısından yeterlidir. Tümüyle istisnasız bir kesinlik hedeflemek mantıklı değildir. Ticarete de insanlar bazen zarar etme ihtimaline rağmen kazanmayı hedefleyerek ticaret yaparlar. Bu manada içtihat; zann-ı galibi arama faaliyetidir. İsbet edememe ihtimali her zaman muhtemeldir. İşte bu gerçek İslam düşüncesinde içtihatla çoğulcu düşünceye alan açmaktadır.³⁹

Müçtehit olmayan bir kimse içtihat yetkisine sahip olmadığı için bir müçtehide uymakla yükümlüdür; bunun dini bir vecibe olduğunda hiçbir şüphe yoktur.⁴⁰

c. Bir Başka Müçtehit Açısından

Klasik usul eserlerinde içtihadın sonucu olan “semere” için “şer’i hüküm” nitelmesi yapılırken Hâdimî “zann düzeyindeki şer’i hüküm”⁴¹ nitelmesi yapması ya başka müçtehit açısından epistemolojik değeri ifade etmek içindir ya da mukallit bir kimsenin tercih yapmadan önce tüm içtihatların epistemolojik değerini ifade etmek içindir. Veya nötr halde “zann” ifade eden görüşlerden birini dayandığı deliller nedeniyle tercih edip onu “zann-ı galip” düzeyine çıkarırken terk ettiklerini olduğu gibi yani “zann” üzere bırakmayı ifade etmektedir. Bu durumda tercih edilen görüş epistemolojik açıdan kesinlik düzeyini ifade ettiği için uyulması istenilen şer’i bir delil niteliğine kavuşurken terk edilen görüş ise şer’i olarak isnada elverişsiz bir zeminde kalmaktadır. Bu manada Allâme Kâsım’ın şu sözü meşhur olmuştur: “Mercûh, râcih karşısında yok hükmündedir.”⁴² Yani bir görüş dayandığı deliller nedeniyle zayıf görülüp terk edildiğinde yok hükmünde bir niteliğe inmektedir. Kimi hukukçular da bu terk edilen görüşün şer’î olarak uyulmaması gereken bir değer ifade ettiğini vurgulamak için “mensuh” bir görüş olarak nitelmişlerdir.⁴³ Nitekim Gazzâlî de fikhî konularda zannî alana ilişkin bir alanda herhangi bir görüşün tercih edilerek uygulamaya konulması ile o görüş “kesinlik” (yakîn) dercesine çıkmış olacağını ifade etmiştir. Ona göre; “bir hükmün illetin tespit zannî ve onun

³⁹ İzzuddin. b. Abdisselâm, c. I, s. 8-12.

⁴⁰ Bedir, s. 29.

⁴¹ Muhammed b. Mustafa Ebû Sa’îd el-Hâdimî, *Mecâmiu’l-Hakâik* (Manâfiu’d-Dekâik ile birlikte) Dâru’t-Tibaati’l-Â’mire, İstanbul 1308, s. 300.

⁴² Muhammed Emin b. Âbidîn, *Şerhu’l-Manzûmeti’l-Müsemmat bi Ukûdi Resmî’l-Müftî*, Dâru’n-Nûr, Pakistan 2015, s. 231, 243.

⁴³ İbn Abidin, s. 232.

üzerine inşa edilen hüküm zannî olarak nitelendirilse de bu tercih ile “zann-ı galib” düzeyine çıkmıştır ve zann-ı galib de “yakîn” ifade ederek uygulamaya konmuş olur.⁴⁴

SONUÇ

Bir müçtehit içtihat faaliyetine başlarken göz önünde bulundurması gereken en önemli hususlar şunlardır: Öncelikle İslam hukukunun temel referans kaynaklarına dayanması, İslam dininin gerçekleştirmeyi hedeflediği temel değerleri yansıtacak ve bunu karara dönüştürürken formel-mantıkî açıdan tutalı olmasına, ardından bu normun sosyolojik sıhhatini, yani toplumun içselleştirebileceği bir formda ve içerikte olmasına, ardından da etik sıhhatini göz önünde bulundurması gerekir. İslam hukukunda pozitif hukuk olarak normuna dönüşmüş bir içtihat salt güce dayalı zorlayıcı bir düzen olmadığı, daha ziyade ahlâk açısından bağlayıcı bir düzen olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Böylece hukuku koyan üstün güç, kanun koyma işinde ahlâkî bir sorunla karşı karşıyadır. Adalete uygun olabilecek bir düzenin ayrıca bazı mantiki formlar içinde ve belli bir sisteme göre meydana getirilmesi gerekmektedir. Daha açık bir deyimle, bu düzen boşluk ve çelişme ihtiva etmeyen mantiki ve planlı bir sistem olmalıdır. Hukuk hem etik hem de mantıkî açıdan doğru olmalıdır. Bundan dolayı hukukta yalnızca mantıkî değerlendirme yeterli değildir, bunun etik değerlendirme ile tamamlanması zorunludur. Bu bakımdan, bir normun somutlaştırılmasıyla elde edilecek kararın gerçekten inandırıcı olabilmesi, ancak onun hem kanundan mantıken çıkarılmış ve hem de adaletli olarak algılanmasıyla mümkündür.

Müçtehidin içtihat aşamasında tüm gayretini sarf etmesi, yani ilgili konuda “yakîn” derecesinde bir inançla ulaştığı sonuca güvenmesi esastır. Çünkü başkası için “yakîn” bilgi ifade edecek olan bir bilginin önce kişinin kendisinde bir kesinlik ifade etmesi gerekir. Aksi takdirde kendisi için “yakîn” ifade etmeyen bir sonuç ya da bilgi bir başkasını bağlamaz. başka bir ifadeyle kendisi için “zan” düzeyindeki bir sonuç başkası için “yakîn” derecede bir bilgi olarak bağlayıcılık niteliği oluşturmaz.

İmam Mâlik kendisine sorulan kırk sorudan otuz altı tanesine bilmiyorum cevabı vermiştir. Musa b. Dâvûd şöyle demiştir: “Ulema içerisinde İmam Malik’ten daha fazla ‘iyi bilmiyorum’ diyen bir başkasını görmedim.” Nitekim ahabın müçtehitleri de “bilmiyorum” (lâ edrî) cümlesini sıkça kullanmışlardır. Hatta vahiy ile desteklenmiş olan Hz. Muhammed (sav) bile bu cümleyi kullanmıştır. İbn Aclân şöyle demiştir: “Eğer ‘bilmiyorum’ sözü âlime uğramaz ise, o alim helak olur.”

⁴⁴ Gazzâlî, Mi’yâru’l-İ’lm, s. 375.

KAYNAKÇA

- Abdisselâm, İzzuddin. b., *Kavâi'dü'l-Ahkâm fî Mesâlihi'l-Enâm (el-Kavâi'dü'l-Kübrâ)* Dâru'l-Kalem, Dımeşk (t.y).
- Aghnides, Nicolas P., İslâm Hukuku'na Giriş, (Çev. Servet Armağan) Beta Basım, İstanbul 2001.
- Alvâni, Taha Câbir, İslâm Düşüncesinin Bugünkü Meseleleri, (Çev. Süleyman Gündüz) Erkam Matbaası, İstanbul 2008.
- Apaydın, H. Yunus, *DîA*, İctihad md.
- Apaydın, H. Yunus, *Fıkhın Kaynakları*, Ay Yayınları Ankara 2018.
- Âsım Efendi, Mütercim, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, Pasifik Ofset, İstanbul 2014.
- Bedir, Murteza, "Fetva ve Değişim: Geleneksel Fıkıh Yönteminde Büyük Kırılma", *Hanefîlerde Mezhep Usûlü*, (İnceleme-Tercüme, Şenol Saylan) Şenyıldız Matbaacılık, İstanbul 2016.
- Çağıl, Orhan Münir, *Hukuk Başlangıcı Dersleri*, Nazir Akbasan Matbaası, İstanbul 1961.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl (Kitâbu Fevâtihi'r-Rahamût* ile birlikte) Dâru'l-Erkâm, Beyrut (t.y).
- Gazzâlî, Mi'yâru'l-İ'lm, (Çev. Ali Durusoy-Hasan Hacak) Elma Basım Yayın, İstanbul 2013.
- Hâdimî, Muhammed b. Mustafa Ebû Sa'îd, *Mecâmiu'l-Hakâik* (Manâfiu'd-Dekâik ile birlikte) Dâru't-Tıbaati'l-Â'mire, İstanbul 1308.
- Heytu, Muhammed Hasan, *el-İctihâd ve Tabakâtü Müctehidi's-Şâfi'iyye*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1988.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin, Şerhu'l-Manzûmeti'l-Müsemmât bi Ukûdi Resmî'l-Müftî, Dâru'n-Nûr,, Pakistan 2015.
- İ'vad, İbrahim Necib Muhammed, *el-Kadâ fî'l-İslâm; Tarihu ve Nizamuh*, Mecma'u Buhûsi'l-İslâmiyye, Kahire 1975.
- Kâsımî, Zâfir, *Nizâmu'l-Hukm fi's-Şerî'a ve't-Tarîhi'l-İslâmî*, Dârun- Nefâis, Beyrut 1987.
- Makdisi, George, İslam'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi, (Çev. Hasan Tuncay Başoğlu) Elma Basım, İstanbul 2007.

Surûş, Abdülkerim, “İslam Düşüncesinde Fıkhın Konumu”, *Modern Durum ve Dinî Bilginin Evrimi* (Ed. Yalçın Akdoğan- Kenan Çamurcu) Cihan Ofset İstanbul 1997.

Surûş, Abdülkerim, “Epistemolojik Plüralizm ve İslam”, *Modern Durum ve Dinî Bilginin Evrimi*, (Ed. Yalçın Akdoğan- Kenan Çamurcu) Cihan Ofset, İstanbul 1997.

Sûsûh, Abdü'l-Mecîd Muhammed, *el-İctihad ve Fehmu'n-Nass*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2003.

Şâtırbî, Ebû İshak İbrahim b. Mûsa el-Lahamî, *el-Muvâfakât fî Usûli's-Şerî'a*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1994.

Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *İrşâdu'l-Fuhûl*, Matbaa'tu's-Saâ'de, Mısır 1327.